

Męki Syna Bożego, co piątek a mianowicie podczas Passyey w Niedziele Postu wielkiego po południu, około godzin niespornych rozpamiętywanie, z przydatkiem krociuchnego nabożeństwa do Najświętszego Sakramentu, za staraniem i kosztem Ich Mościów PP. Braci i Sióstr Konfraternii Rocha Ś. przy kościele Farnym S. Krzyża w Warszawie założonej zebrany i do druku podany. Roku Pańskiego 1707 miesiąca lutego, za dozwoleńcem Starszych. W Warszawie, w drukarni OO. Schol. Piarum, vel „Gorzkie Zale” nominata et usque ad nostra tempora in usu est, typis edidit. Stephanus Wierzbowski hoc tempore Officialis Generalis Varsaviensis et deinceps perspecta hac devotione Apostolica Sedes illam approbaverant. Editio prima pluries iterata est.

Brevi tempore devotio nova „Gorzkie Zale” servo tamen cantu et modulo Polonico in linguis alienas, saeculo XVIII in linguam Lithuanicam, saeculo XIX in linguam Germanicam, deinceps saeculo XX in Sinensem Britannicamque versa est.

Pius Papa XI, qui Nuntius Apostolicus in Polonia morabatur, devotionem „Gorzkie Zale” pluris aestimabat et Varsaviae in Ecclesia S. Crucis devotioni huic saepe intererat.

Devotio „Gorzkie Zale” Congregationi Missionis in Polonia quandam decorem affert pulchrumque momentum historiae eius est.

Ks. EUGENIUSZ SITARZ C. M.

KS. WILHELM WINCENTY MICHALSKI (1879—1943)

(Szkic biograficzny)

Jeden z najznakomitszych naszych biblistów okresu międzywojennego, ks. Wilhelm Wincenty Michalski¹, urodził się dnia 3 kwietnia 1879 r.² w Hucie Laury (Siemianowice), z ojca Jana i matki Agnieszki z domu Król³. Początkowo uczył się w rodzinnej miejscowości, potem zaś przeniósł się do Krakowa, do Małego Seminarium Księży Misjonarzy. W czasie studiów gimnazjalnych wstąpił do Seminarium Internum Zgromadzenia Księży Misjonarzy 25 XI 1896, przyjęty przez ówczesnego dyrektora, a późniejszego wizytatora polskiej prowincji, ks. Kaspra Słomińskiego. W dwa lata później złożył śluby święte na Kleparzu, 28 XI 1898⁴. Świadczenie egzaminu dojrzałości uzyskał jako ekstern w gimnazjum Św. Anny w Krakowie w dniu 30 V 1900 r.⁵, już w czasie studiów filozoficznych. D. 6 I 1901 otrzymał święcenia niższe;

¹ Życie i prace ks. Wilhelma Michalskiego opisane są przez A. Schletza, *Srebrny Jubileusz Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy w Krakowie na Stradomiu*, Meteor, R. 27: 1935 s. 179—180 oraz rozszerzona odb. Kraków 1935; ks. C. Jakubca, *Straty polskiej nauki teologicznej podczas wojny*, Aten. kapł. t. 48: 1948 s. 288—289; *Sp. Ks. Dr Wilhelm Michalski C. M.*, Coll. theol. R. 21: 1949 s. 166—167, oraz szczegółowo przez ks. A. Schletza, *Ks. Michalski Wilhelm*, Słownik biograficzny Zgromadzenia Misji w Polsce, t. II. (maszynopis). Czciogodnym Księżom Profesorom: Fr. Brasze, A. Schletzowi i sup. W. Prądkyńskiemu, którzy mi byli pomocni w uzyskaniu materiałów do tego szkicu biograficznego, na tym miejscu serdecznie dziękuję.

² Ciekawe jednak, że ks. Michalski sam podawał jako datę urodzenia 4 kwietnia. Zob. Brulion korespondencji Konwikt Teologicznego, Archiwum Księży Misjonarzy na Stradomiu (AMS) s. 214.

³ Katalog Seminarium Internum Zgromadzenia XX Misjonarzy Św. Wincentego a Paulo, AMS, t. I s. 26.

⁴ Tamże.

⁵ Akta Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Maturitätszeugnis,

subdiakonatu udzielił mu 21 XII 1902 r. ks. bp Anatol Nowak⁶. Na kapłana wyświęcony został 5 VII 1903⁷.

Przełożonym prowincji był wówczas ks. Józef Kiedrowski. Ten doskonale misjonarz ludowy wprawdzie sam nie posiadał stopni naukowych, ale doceniał ogromne znaczenie gruntownego wykształcenia młodych kapłanów. Dzięki temu mógł ks. Wilhelm Michalski, wraz z innymi konfratrami, rozpocząć studia na Uniwersytecie Jagiellońskim. W album studentów Wydziału Teologicznego wpisany został 10 XII 1903⁸. W tym samym jeszcze roku został wykładowcą Pisma św. w seminarium misjonarskim, w miejsce ks. Jacka Mięsopełcy wyjeżdżającego na pracę misyjną w Brazylii. Wakacje 1904 roku, w celu lepszego przygotowania się do wykładów z biblistyki, spędził w Palestynie, skąd powrócił 10 IX⁹. Rozprawę doktorską o Hozjuszu, „samoistną, opartą na własnej, starannej lekturze drukowanych źródeł i dzieł o reformacji traktujących”¹⁰, ukończył już w r. 1905. Złożenie jednak końcowych egzaminów doktorskich odwlekało się z powodu zbyt dużego przeciążenia ks. Michalskiego pracą profesorską. Np. w pierwszym półroczu roku akademickiego 1906/1907 na pierwszym tylko kursie teologii ks. Michalski miał tygodniowo 2 wykłady języka hebrajskiego, 2 archeologii, geografii i historii biblijnej, oraz 2 introdukcje do Starego Testamentu¹¹. Drugą zaś przyczyną było to, że nie chciano dopuścić ks. Michalskiego do rygorozów, z tego powodu, iż swe studia filozoficzno-teologiczne odbywał w nieposiadającym praw uczelni państwowych seminarium Zgromadzenia. Ostatecznie jednak został on na doktora św. teologii promowany 10 VII 1907 r. przez ks. Franciszka Gabryła

⁶ Roczniki Obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego a Paulo ROZ R. 9: 1903 s. 46.

⁷ Katalog Seminarium Internum, AMS.

⁸ Akta Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Świadeństwo immatrykulacji.

⁹ Por. ks. Cz. Lewandowski, Notatki kronikarskie domu S. Wincentego a Paulo na Kleparzu w Krakowie od sierpnia 1901 roku do 30 czerwca 1907, Archiwum „Naszej Przeszłości”.

¹⁰ Akta Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, ocena pracy ks. Wilhelma Michalskiego napisana przez ks. W. Chotkowskiego.

¹¹ Ks. Cz. Lewandowski, Notatki, jw.

na podstawie dysertacji o Hozjuszu, drukowanej w *Przeglądzie Kościelnym*¹².

Wkrótce potem, 22 VIII 1907 r., przedsięwziął podróż naukową do Palestyny, możliwą dzięki subwencji austriackiego Ministerstwa Wyznań. Szczegółowy jej opis umieścił w *Rocznikach Obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego a Paulo*, 1908—1912. Studiował również przez pewien czas w dominikańskiej Szkole Biblijnej Św. Szczepana w Jerozolimie. Do kraju powrócił w r. 1908 i objął, obok ks. Jana Jaworka, wykłady z Pisma św.; został równocześnie dyrektorem kleryków i prefektem studiów¹³. Zaczyna teraz ożywioną działalność piśmienniczą i organizacyjną. Ogłasza swe prace w *Rocznikach Obydwóch Zgromadzeń*, w *Miesięczniku Kościelnym*, oraz w zainicjowanym (przy współpracy J. Ścisłalskiego) i kierowanym przez siebie miesięczniku kleryków misjonarskich p. n. *Meteor*. Wszczyła równocześnie starania u władz w Wiedniu o uzyskanie praw państwowych dla Instytutu. Zabiegi ks. Michalskiego miały pomyślny skutek i dnia 8 VII 1910 r. austriackie Ministerstwo Wyznań i Oświaty zezwoliło na przekształcenie prywatnego studium filozoficzno-teologicznego na Instytut Teologiczny z prawami państwowymi¹⁴.

We wrześniu 1911 r. ks. Michalski przestał być dyrektorem kleryków, pozostał jednak w dalszym ciągu na stanowisku prefekta studiów i kuratora *Meteora*¹⁵. Pod koniec tego roku wygłosił dla stowarzyszenia studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „Polonia” 6 odczytów na temat najświeższych rezultatów wykopali i odkryć na Wschodzie. Te właśnie odczyty stały się podstawowym materiałem do głównego oryginalnego dzieła ks. Michalskiego wydanego w r. 1912 w Krakowie pt. *Starożytne dzieje biblijne*. Jest to właściwie jedyna obszerniejsza praca na ten temat w ogóle w polskiej literaturze biblijnej. Na strukturze dzieła odbiła się wszakże niekorzystnie jego geneza. Praca jest jednak

¹² K. Lewicki, Wykaz promowanych na Wydziale Teologicznym Uniw. Jagiell. w latach 1796—1939, Nasza Przeszłość T. 7: 1957 s. 315.

¹³ Ks. A. Schletz, Słownik biograficzny Zgromadzenia Misji w Polsce, s. v.

¹⁴ Akta Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Akt w sprawie organizacji studium teologicznego na Stradomiu w Krakowie.

¹⁵ Meteor, R. 3: 1911 s. 167.

oryginalna, rozwiązania problemów należycie udokumentowane, i choć nieraz śmiało, zawsze jednak w ramach ściśle katolickiej doktryny. Jak potrzebne było tego rodzaju opracowanie, świadczy równoczesny druk dwu rozdziałów w *Przeglądzie Powszechnym* z r. 1912. Rok ten był wyjątkowo płodny w pracy pisarskiej ks. Michalskiego (10 pozycji bibliograficznych), co szczególnie na podkreślenie zasługuje dlatego, że znalazł on jeszcze czas na wyjazd do Rzymu w celu przeprowadzenia specjalnego studium nad tekstem księgi Joba w tamtejszych bibliotekach (od 20 V do 19 VII)¹⁶.

W r. 1913 ogłosił szczegółowe studium o idei miłosierdzia w Piśmie św. Względy jednak zdrowotne stanęły na przeszkodzie żywszej pracy naukowej. Musiał udać się na kurację do Karlsbadu (14. V — 14 V 1913)¹⁷, skąd powróciwszy poświęcił się głównie wykładom w Instytucie, oraz duszpasterstwu. Miał w tym czasie m. in. parokrotnie rekolekcje dla OO. Kamedulów na Bielanach.

W latach 1914—1916 ogłasza ks. Michalski studium egzegetyczne na temat: *Pascha i Ostatnia Wieczerza*. Uważał on, że ostatnia wieczerza nie była uctwem paschalną, lecz pożegnalną; nie wysunął więc własnej teorii, lecz opowiedział się za opinią o Lagrange'a, szczegółowo ją dokumentując, przede wszystkim w oparciu o filologię.

Pod koniec roku 1917, w związku z projektowanym utworzeniem Wydziału Teologii Katolickiej przy Uniwersytecie Warszawskim i konwikt dla księży studentów, ks. Michalski zaczął przygotowywać się do objęcia stanowiska rektora konwikt i profesora Pisma św. Starego Testamentu na Wydziale Teologicznym. Składa obowiązki profesora Instytutu Teologicznego, prefekta studiów i kuratora *Meteora*.

Do Warszawy przeniósł się po 9 IV 1918¹⁸. Urząd rektora objął faktycznie 6 maja 1918 r.¹⁹ Szybko postarał się o odrestaurowanie części domu, i już 22 maja 1918 przyjął do konwikt 16

¹⁶ *Meteor*, R. 4: 1912 s. 134, 155.

¹⁷ *Meteor*, R. 5: 1913 s. 104, 124.

¹⁸ *Meteor*, R. 10: 1918 s. 60 n.

¹⁹ Por. ROZ R. 22: 1920 s. 190. Według ks. A. Schletza, *Słownik biograficzny*, s. v., „objął urządowanie 10 IV 1918”.

księży²⁰. Trudności związane z prowadzeniem konwikt, szczególnie pod względem materialnym, i niemożliwość podolania zbyt rozlicznym zajęciom, spowodowały zwolnienie ks. Michalskiego z rektorstwa po 15-miesięcznym urzędowaniu²¹. Mianowany w r. 1919 profesorem zwyczajnym Starego Testamentu, mógł teraz oddać się pilniej pracy naukowej i organizacyjnej na Wydziale Teologicznym. W latach 1920—21 był delegatem Wydziału do Senatu akademickiego²². Uczyl równocześnie Starego Testamentu w seminarium warszawskim (1918—1921, 3 godziny tygodniowo), miewał wykłady na kursach katechetek (w r. 1919 i 1920 po 25, w r. 1921/22 zaś 50), w r. 1922 w każdy piątek miał dwugodzinne wyjaśnienia Nowego Testamentu dla nauczycieli i nauczycielek w seminarium Związku Niewiast Katolickich²³.

Współpracował w tym czasie z *Przeglądem Powszechnym*, *Przeglądem Teologicznym*, *Miesięcznikiem Katechetycznym*, *Przeglądem Judaistycznym*.

W r. 1922 założył Koło Studiów Katolickich, gdzie co dwa tygodnie wyjaśniał Nowy Testament, wygłaszał referaty o rozmyślanii, o stosunku teologii do nowoczesnych badań i odkryć, chcąc w ten sposób rozbić rozwijającą w tym czasie ożywioną działalność lożę masońską, należącą do tzw. Państwa św. Ewangelii, założonego przez słynnego teozofa Rudolfa Steinera. Udało mu się to w tym samym roku. Na miejsce tej loży założył Stowarzyszenie Unii Chrystusowej, gdzie również co dwa tygodnie miewał referaty na tematy religijne²⁴.

Zadziwia w tym czasie ogromna różnorodność i rozległość działalności ks. Michalskiego. Obok wzmiankowanych wyżej prac, był również zastępcą rektora konwikt, brał czynny udział w życiu Zgromadzenia (delegat na konwent w r. 1919)²⁵, był spowiednikiem zwyczajnym Sióstr Miłosierdzia w czterech warszawskich domach oraz spowiednikiem nadzwyczajnym, głosił rekolekcje dla

²⁰ ROZ R. 22: 1920 s. 190.

²¹ Ks. A. Schletz, *Słownik biograficzny*, s. v.

²² Ks. A. Schletz, *tamże*.

²³ Ks. J. Gaworzewski, ROZ R. 25: 1923 s. 47.

²⁴ *Kronika Domu Zgrom. XX. Misjonarzy przy Konwiktie Teologicznym*, AMS, s. 6—7, 10; ks. A. Schletz, *Słownik biograficzny*, s. v.

²⁵ *Acta Conventuum provincialium Provinciae Cracoviensis Congregationis Missionis*, AMS, s. 71.

Sióstr Miłosierdzia w Warszawie i Poznaniu, dla Panien Kanoniczek w Warszawie, spowiadał często kapłanów, akademików i inteligencję, szczególnie pochodzenia żydowskiego, miewał co niedzielę kazania w Zakładzie Wychowawczym im. ks. Boduena²⁶.

W tym samym roku został referentem senatu uniwersyteckiego dla spraw stypendialnych wszystkich wydziałów i dziekanem Wydziału Teologicznego²⁷.

W r. 1923 został członkiem Warszawskiego Towarzystwa Naukowego, gdzie pracował w sekcji orientalistycznej. Należał również do Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, którego później w latach 1936/37 miał być prezesem²⁸. Wygłosił 3 publica na uniwersytecie, prowadził Koło Studiów Katolickich z czytaniem Nowego Testamentu i dyskusją, Stowarzyszenie Unii Chrystusowej, gdzie miewał pogadanki. Na kursach dokształcających dla nauczycieli szkół średnich i powszechnych wygłosił 50 wykładów, zaś na kursie dokształcającym prefektów seminariów nauczycielskich w Wejherowie 14 wykładów²⁹.

Należał również od początku istnienia tej organizacji do Związku Zakładów Teologicznych. Na drugim zjeździe tego Związku w r. 1923 w Lublinie miał wygłosić referat³⁰ na temat programu Pisma św. w seminariach duchownych, co jednak z powodu jego wyjazdu do Wejherowa nie było możliwe.

Pracował również w tym czasie nad przekładem i komentarzem ksiąg Joba, Psalmów i Izajasza.

Do rozmaitych prac kapłańskich, jakie wykonał w poprzednim roku, doszło jeszcze teraz głoszenie sporadycznych konferencji do konwiktów³¹. Konferencje te miewał także w r. 1924, w którym oprócz zwyczajnych zajęć uniwersyteckich, wygłosił również dwa odczyty o prorokach i o kosmogonii w Sumie teologicznej Św. Tomasza, w Kole Studiów Katolickich wyjaśniał co drugi poniedziałek Ewangelię Św. Łukasza, w marcu miał rekolekcje do

²⁶ Ks. J. Gaworzewski, tamże.

²⁷ Ks. A. Schletz, Słownik biograficzny, s. v.

²⁸ Tamże.

²⁹ Kronika Domu, s. 10 n.

³⁰ Związek Zakładów Teologicznych, Pamiętnik Drugiego Zjazdu Odbytego w Lublinie, Włocławek 1924.

³¹ Kronika Domu, s. 11.

Ks. WILHELM MICHAŁSKI
w czasie podróży na Wschód

Ks. WILHELM MICHALSKI
jako dziekan Wydziału Teologicznego U. W.

Sióstr Miłosierdzia, w czterech domach których był jak poprzednio spowiednikiem, napisał artykuł do *Przeglądu Teologicznego* o Wulgacie i ogłosił drukiem miane w uprzednim roku odczyty pt. *Epoka wielkich wojen asyryjskich a prorocy Amos, Ozeasz, Izajasz*²².

W r. 1925 przygotował *Wstęp ogólny do ksiąg Starego Testamentu* do poznańskiego wydania Pisma św. Pracował jak zwykle w Kole Teologicznym, w Towarzystwie Naukowym Warszawskim, w Kole Studiów Katolickich, gdzie prowadził posiedzenia dyskusyjne i tłumaczył w dalszym ciągu Ewangelię Św. Łukasza, miał kilka odczytów biblijnych w Warszawie, 3 w Poznaniu i 3 w Łodzi, co drugi tydzień miał odczyty (w liczbie 12) dla Sióstr Zmartwychwstania Pańskiego, referaty w Sodalitce Studentów, w „Odrodzeniu”, w Towarzystwie Odrodzenia Narodowego, w zakładzie Wolońskiej. W czasie wakacji wygłosił 2 serie rekolekcji dla Sióstr Miłosierdzia w Warszawie i w Mariampolu²³. Wziął ponadto udział w pracach konwentu prowincjalnego w czerwcu tego roku w Krakowie, gdzie został wybrany zastępcą delegata na konwent generalny²⁴.

Oprócz powyższych prac, w r. 1926 przygotował tłumaczenie i komentarz ksiąg Joba i Psalmów do poznańskiego wydania Pisma św.

D. 31 I 1927 r. został ks. Michalski po raz wtóry rektorem Konwiktów Teologicznych, co znów pomnożyło jego zajęcia. W marcu tego roku miał prelekcje na kursie wykładów religijnych dla inteligencji; w kwietniu przemawiał na dorocznej akademii papieskiej²⁵. W dniach od 20 IV do 22 IV 1927 r. wziął udział w czwartym Zjeździe Związku Zakładów Teologicznych. Należał do prezydium Zjazdu, oraz brał bardzo aktywny udział w pracach plenarnych i sekcyjnych (sekcja biblijna i ascetyczna)²⁶. W maju dzięki staraniom ks. Michalskiego jako kierownika Koła Studiów Katolickich, ukazała się pierwsza praca przez to Koło

²² Tamże, s. 12.

²³ Tamże, s. 14.

²⁴ Acta Conventuum, s. 91, 93.

²⁵ Kronika Konwiktów Teologicznych w Warszawie, AMS, s. 21 nn.

²⁶ Związek Zakładów Teologicznych, Pamiętnik Czwartego Zjazdu, Kielce 1927 ss. 11, 21, 57—58; 102—103, 114, 119, 127, 143, 207—208.

wydana, napisana przez dr med. Eleonorę Reicher, pt. *Św. Wincenty a Paulo*, z przedmową ks. Michalskiego³⁷. Opiekował się on też wydawanymi przez to Koło biuletynami. Na zaproszenie ks. Michalskiego, dwa odczyty w Kole Studiów wygłosił, również w maju, G. K. Chesterton³⁸. W lipcu i sierpniu głosił ks. Michalski rekolekcje dla Sióstr Miłosierdzia w Krakowie i Warszawie, prowadził również rekolekcje domowe w Konwiktach w grudniu. Był też powtórnie dziekanem Wydziału Teologicznego w r. 1927/28.

Tego rodzaju przeciążenie pracą oczywiście nie mogło nie wpłynąć ujemnie na zdrowie. Toteż już z początkiem lutego 1928 r. ks. Michalski zachorował poważnie na serce, musiał przerwać wszystkie zajęcia. Kurował się przez miesiąc w Krynicy, ale potem wróciwszy jął się z niemniejszym zapalem do pracy. W kwietniu np. bierze udział we Lwowie w Pierwszym Ogólnopolskim Zjeździe Teologicznym, na którym był przewodniczącym³⁹. To znów spowodowało pogorszenie się jego stanu zdrowotnego, z końcem czerwca musiał on nawet przerwać prowadzone przez siebie rekolekcje dla Unii Apostolskiej i z polecenia lekarza wyjechał na kurację do Royal koło Vichy we Francji. Przebywał tam miesiąc, skąd wrócił na dalszy wypoczynek do Olczy koło Zakopanego⁴⁰. Potem bierze udział w Międzynarodowym Zjeździe Związku Studiów Katolickich w Warszawie⁴¹. W październiku na posiedzeniu Towarzystwa Teologicznego miał jeszcze referat na temat: *Kronika Nabopolasara i jej stosunek do Biblii*⁴². Musiał jednak zrezygnować z niektórych obowiązków duszpasterskich w Warszawie.

W czerwcu 1929 r. dawał ks. Michalski rekolekcje w Winarach pod Sandomierzem, wakacje zaś spędził w Truskawcu⁴³. Wróciwszy w sierpniu do Warszawy wital w konwiktach ówczesnego

³⁷ Brulion korespondencji Konwiktów Teologicznych, AMS, s. 221.

³⁸ Kronika Konwiktów, s. 25.

³⁹ W tym czasie zaczyna być członkiem Polskiego Towarzystwa Teologicznego, przestając należeć do Związku Zakładów Teologicznych.

⁴⁰ Kronika Domu, s. 22 n.

⁴¹ Kronika Konwiktów, s. 32, 33.

⁴² Przegląd Teologiczny, R. 10: 1929.

⁴³ Kronika Domu, s. 27.

Delegata Apostolskiego w Bulgarii, dzisiejszego papieża, Msgra Angelo Giuseppe Roncalli⁴⁴. W listopadzie w czasie tygodnia filozoficzno-religijnego wygłosił odczyt pt. *Idea Boga w najstarszych księgach Biblii*⁴⁵.

W 1930 r. stan jego zdrowia pogorszyły jeszcze różne trudności personalne tak na Wydziale Teologicznym, jak i w Konwiktach. Dużo przykrości wyrządziła mu wtedy nabierająca rozmachu kampania antysemitka, miał on bowiem wśród Żydów wielu dobrych przyjaciół i znajomych. Z końcem października tego roku zaczęła się choroba, która miała mu potem uniemożliwić zupełnie wszelką pracę. W listopadzie wyjechał do Olczy, skąd po krótkim pobycie udał się na dłuższą kurację do Krakowa. Zrezygnował teraz ze wszystkich stałych zajęć w Warszawie, przestał być rektorem konwiktów (z dniem 14 II 1931), z profesury otrzymał urlop do końca roku akademickiego 1930/31.

W tym czasie jednak zaczął współpracę z *Encyklopedią Powszechną „Ultima Thule”*, do której opracował szereg haseł.

Do Warszawy wrócił w połowie września 1931 r. i zaczął normalną pracę jako profesor uniwersytetu. Wykładał jednak poważnie w gmachu konwiktów, gdyż chory był w tym czasie na nogi. Od 20 XII 1931 do 10 I 1932 przebywał na wypoczynku. D. 14 lutego na akademii papieskiej streścił działalność Ojca św. Piusa XI w ciągu całego roku. Na akademiach papieskich przemawiał również w ciągu kilku następnych lat. W czasie wakacji znów przebywał na kuracji, tym razem w Jastrzębiu Zdroju i Krakowie⁴⁶.

W czerwcu 1933 r. ks. Michalski był delegatem na konwent prowincjalny w Krakowie. Od 24 VI do początków sierpnia leczył się w Jastrzębiu Zdroju. Wrócił wcześniej chcąc przygotować Drugi Ogólnopolski Zjazd Teologiczny. Zjazd ten odbył się w Warszawie od 18 do 20 VIII. Ks. Michalski wygłosił na nim referat pt. *Sichem w najstarszych pomnikach piśmiennictwa biblijnego*. 29 XI na zakończenie jubileuszu trzasetletnia Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia miał na Tamce kazanie, tam też 26 IV 1934 w obecności nuncjusza Marmaggi'ego słał św. Ludwikę

⁴⁴ Kronika Konwiktów, s. 37.

⁴⁵ Tamże, s. 38.

⁴⁶ Kronika Domu, s. 31; Kronika Konwiktów, s. 42 n.

W lutym 1934 r. staraniem Studium Filozoficzno-Religijnego Studentów Uniwersytetu Warszawskiego odbył się tydzień odczytów na temat: Wiekopomne wydarzenie sprzed 1900 lat, na którym pierwszą prelekcję *O przygotowaniu Odkupienia w Starym Testamencie* wygłosił ks. Michalski. Bierze w tym roku jeszcze czynny udział w posiedzeniach naukowych Towarzystwa Teologicznego w Warszawie⁴⁷. Pod koniec czerwca ks. Michalski wyjechał do Wólki Pęcherskiej, odprawił tam dla Sióstr Miłosierdzia triduum, następnie głosił rekolekcje dla Sióstr Zmartwychwstanek pod Łowiczem, stamtąd wrócił do Warszawy i 20 VII wyjechał znów na kurację do Jastrzębia. W Warszawie był już z początkiem września⁴⁸, by przygotować się do wykładów. Jednak już zaraz na początku roku akademickiego tak poważnie zapadł na nogi, że przez 10 dni nie mógł prowadzić wcale zajęć na uniwersytecie⁴⁹.

Ferie Bożego Narodzenia i Wielkiejnocy (cały miesiąc) 1935 r. spędził ks. Michalski u Sióstr Miłosierdzia w Pęcherach. Od czerwca do września tego roku przebywał u Sióstr Zmartwychwstanek pod Łowiczem⁵¹. Był to właściwie ostatni rok naukowej działalności ks. Michalskiego. Wyszły w tym czasie artykuły o *Ideji soteriologicznej w Starym Testamencie*, *O symbolach państw mesjańskich w księdze Daniela*, wreszcie szczegółowe omówienie działalności naukowo-pedagogicznej ks. bpa A. Szlagowskiego.

W 1936 r. w lutym w czasie pobytu w Pęcherach ks. Michalski zachorował na gripę. Wróciwszy do Warszawy zapadł ponownie na zdrowiu. Początkowo leczył się w szpitalu Św. Rocha, ale wskutek dalszego pogorszenia jego stanu zdrowotnego, wysłano go do Krakowa, gdzie przebywał pod opieką prof. Pilcha i dra Chłopickiego w Klinice Neurologicznej od 8 IV do 1 VII. Następnie przez miesiąc mieszkał jeszcze w domu misjonarskim na Stradomiu, a potem 5 VIII wyjechał do Rybnika i do Jastrzę-

⁴⁷ Kronika Domu, s. 35 n.

⁴⁸ Kronika Konwiktu, s. 55.

⁴⁹ Kronika Domu, s. 42.

⁵⁰ Kronika Konwiktu, s. 55.

⁵¹ Kronika Domu, s. 43 n.

bia Zdroju, skąd wrócił do Warszawy 12 X celem objęcia wykładów⁵².

Zajmuje się teraz wyłącznie pracą profesorską. W r. 1937 stara się jeszcze leczyć, w lipcu przebywa w Zakopanem, sierpień i wrzesień spędza w Kościanie w Lecznicy Św. Zofii. Wszelkimi sposobami stara się o zachowanie resztek sił. Wreszcie w r. 1938/39 musi definitywnie przerwać rozpoczęte już wykłady na Wydziale Teologicznym. Pogorszył się bowiem zasadniczo stan jego zdrowia psychicznego. Uniwersytet udzielił mu urlopu, lecz ks. Michalski nie widząc już możliwości powrotu do swej ukochanej pracy, w kwietniu 1939 roku składa rezygnację z profesury. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w lipcu podjęło decyzję o przeniesieniu ks. Michalskiego w stan spoczynku z dniem 31 VIII 1939 r. Uniwersytecka komisja lekarska uznała go za niezdolnego do pracy w 100%. Rozpoznano u niego cały kompleks zjawisk chorobowych, przy czym podstawową słabością była cyklotymia depressiva⁵³.

Wrzesień 1939 r. przeżył w Warszawie, gdzie też po długiej chorobie zmarł 17 października 1943 r. Pochowany został na Powązkach.

Ks. Wilhelm Michalski był rzeczywiście „uczonym wielkiej miary”⁵⁴. Odznaczał się gruntowną wiedzą, szczególnie w zakresie historiografii Starożytnego Wschodu i filologii biblijnej. Wprawdzie nie pozostawił większych dzieł oryginalnych, ale jego artykuły i przyczynki naukowe wysuwają go niewątpliwie na czoło najlepszych polskich biblistów. Gdyby zachowała się jego 3-tomowa *Historia Izraela*, mielibyśmy jedyne polskie naukowe dzieło w tej dziedzinie. Ponieważ jednak praca ta wraz z wieloma mniejszymi spłonęła w czasie powstania warszawskiego, sądzić o nim musimy w oparciu o publikacje mniejszego objętościowo kalibru. I stwierdzić należy, że świetnie orientował się w zawilonych zagadnieniach biblistycznych; sam wprawdzie nie często enuncjował nowe hipotezy, ale opowiadał się za najnowo-

⁵² Tamże, s. 45, 46, 48.

⁵³ Tamże, s. 55.

⁵⁴ Zob. *Sp. Ks. Dr. Wilhelm Michalski C. M.*, Coll. Theol., R. 21: 1949 s. 166.

cześniejszymi rozwiązaniami, dając im oryginalny podkład dokumentacyjny.

Przy tłumaczeniach ksiąg biblijnych starał się zawsze najpierw dojść do ustalenia możliwie najprawdopodobniejszego tekstu. Przekładał wiernie, czasem nawet niewolniczo, co niestety, w łączności z zawilocią stylu tłumacza, nie służyło zrozumieniu tekstu. Krytykowany był szczególnie za przekład ksiąg Joba i Psalmów w wydaniu poznańskim. I słusznie, zważywszy na założenia wydawnictwa, że miało to być jedynie unowocześnienie tłumaczenia ks. J. Wujka. Ale i niesłusznie równocześnie, boć otrzymaliśmy wtedy nareszcie po przeszło trzystu latach nowy przekład tych ksiąg, i to pierwszy katolicki drukowany przekład polski z języków oryginalnych.

W licznych swych recenzjach prac innych autorów dał ks. Michalski przykład obiektywności naukowej. Pisał zawsze z wielkim taktem i umiarem, ale nawet swym najbliższym przyjaciółom nie omieszczał wytknąć szczerze zauważonych niedociągnięć. Umiał wszakże zawsze i w należyłym stopniu uznać zasługi innych.

Nie wykladał ciekawie. Mówił szybko, monotonna, chaotycznie, ale równoważyła to jego rozległa i głęboka erudycja, otaczająca sympatią wszystkich słuchaczy. Odnosi się to nie tylko do jego wykładów, ale również kazań, konferencji i rekolekcji.

Na zakończenie chciałbym podkreślić u ks. Wilhelma Michalskiego szczególnie jeden rys. Mimo swej głębokiej wiedzy, a może właśnie wskutek niej, kto wie, był on człowiekiem „niezwykle skromnym, jeśli chodzi o rozgłos, a przy tym powodowany wrodzoną sobie, graniczącą wprost ze skrupulatyzmem, sumiennością w badaniach naukowych, nie śpieszył się z publikowaniem swych prac, twierdząc, że muszą dojrzeć, zanim ukażą się drukiem”⁵⁵.

⁵⁵ Tamże.

BIBLIOGRAFIA PRAC KS. WILHELMA MICHALSKIEGO

1. Hozyusz i reformacja w Polsce w latach 1551—1558 na podstawie jego własnej korespondencji dotąd opublikowanej. *Przeł. Kośc.* T. 10: 1906, s. 321—330; 419—434; T. 11: 1907, s. 9—29; 97—108; 182—209; 263—289. Odb. Poznań 1907 ss. 103.
2. Śp. Ks. Rudolf Zdziebło. *Roczniki obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego a Paulo (ROZ)* R. 14: 1908 s. 189—191.
3. U Konfratrów w Konstantynopolu. *ROZ* R. 14: 1908 s. 234—241.
4. W noc wielkoczwartkową. *Meteor* R. 1: 1909 s. 11—12.
5. Jakim jest a jakim powinien być Meteor. *Meteor* R. 1: 1909 s. 47—48.
6. Ucsta eucharystyczna w księgach Nowego Testamentu. *Meteor* R. 1: 1909 s. 65—68; 81—83; 101—102; 125—128; 160—161.
7. Współpracownikom i czytelnikom Meteora. *Meteor* R. 1: 1909 s. 160—161.
8. O odkryciach Ks. Mušila w Arabii Skalistej. *Mies. Kośc.* R. 1: 1909 s. 197—212; 360—374.
9. Rec.: Ks. A. Szlagowski, Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma św., Warszawa 1908. *Mies. Kośc.* R. 1: 1909 s. 218—219.
10. Rec.: Ks. J. Korzonkiewicz, Jehosua. Studium biblijne o początkach narodu izraelskiego i zdobyciu Palestyny pod Jozuem, Kraków 1909. *Mies. kośc.* R. 1: 1909 s. 389—392.
11. Rec.: Ks. F. A. Symon, Pięćksiąg Mojżeszowych w nowym przekładzie polskim z tekstem lacińskiej Wulgaty, Warszawa 1912. *Mies. kośc.* R. 1: 1909 s. 251—254.
12. Psalm 28 [Hebr. 29]. *Mies. kośc.* R. 1: 1909 s. 264—277.
13. Rec.: P. M. J. Lagrange, Le Messianisme chez les Juifs, Paris 1909. *Mies. kośc.* T. 3: 1910 s. 62—67.
14. Z podróży na Wschód. *ROZ* R. 15: 1909 s. 272—288; R. 16: 1910 s. 47—60; 110—123; 206—221; 298—310; R. 17: 1911 s. 120—133; 198—211.
15. Fejleton — Na dzień Nawrócenia Św. Pawła. *Meteor* R. 2: 1910 s. 15.
16. Meteorowi do albumu. *Meteor* R. 3: 1911 s. 1—3.
17. O teoriach astralno-mitologicznego wykładu Biblii. *Meteor* R. 3: 1911 s. 111—114; 137—141.
18. Reformacja i racjonalizm biblijny. *Mies. kośc.* T. 5: 1911.
19. Próba astralno-mitologicznego wykładu Ewangelij. *Mies. kośc.* T. 5: 1911 s. 89—115; 267—283.
20. Wydanie greckiego tekstu Nowego Testamentu. *Aten. kapł.* R. 6: 1911 s. 364—372.
21. Rec.: F. X. Kugler, Im Bannkreis Babels. Panbabylonistische Konstruktionen und religionsgeschichtlichen Tatsachen, Münster 1910. *Mies. kośc.* T. 6: 1911 s. 65—67.
22. Rec.: Ks. St. Trzeciak, Literatura i religia u Żydów za czasów Chrystusa Pana, Warszawa 1911. *Mies. kośc.* T. 6: 1911 s. 397—400.
23. Siostry Miłosierdzia w Palestynie. *ROZ* R. 18: 1912 s. 51—64.

24. Wspomnienia z pobytu u konfratrów w Jerozolimie. *ROZ* R. 18: 1912 s. 324—335.
25. Czemu Meteor nie płonie ciepłem? *Meteor* R. 4: 1912 s. 1—2.
26. Znaczenie odkryć na Wschodzie a szczególnie w Palestynie od r. 1881—1911 wobec nauk biblijnych. *Przegl. powsz.* 1912 T. 2 s. 188—204; 383—408; T. 3 s. 71—96.
27. Starożytne dzieje biblijne w świetle dokumentów najdawniejszych Wschodu, z uwzględnieniem krytyki literackiej. Kraków 1912 ss. 415.
Rec. ks. J. Kruszyński, *Aten. kapł.* R. 5: 1913.
28. Idea miłości w Biblii. *Miłosierdzie chrześcijańskie* R. 8: 1912 s. 252—259; R. 9: 1913 s. 138—144; 163—170; 191—193; 210—216.
29. Organizacja miłości w gminie Jerozolimskiej. *Miłosierdzie chrześcijańskie* R. 9: 1913 s. 269—276.
30. Rec.: Ks. W. Horzakowski, Klemens z Aleksandrii o siedemdziesięciu tygodniach Daniela proroka, Poznań 1912; *Gaz. kośc.* R. 20: 1912 s. 81—82.
31. Rec.: Bodin, *Novum Testamentum D. N. Jesu Christi*, Paris 1911. *Mies. kośc.* T. 7: 1912 s. 150—153.
32. Rec.: F. X. Steinmetzer, *Die Geschichte der Geburt und Kindheit Christi und ihr Verhältniss zur Babylonischen Mythe*, Münster 1910. *Mies. kośc.* T. 7: 1912 s. 229—231.
33. Rec.: V. Zapletal, *Das Buch Kohelet, kritisch und metrisch untersucht, übersetzt und erklärt*, Freiburg 1911. *Mies. kośc.* T. 7: 1912 s. 304—308.
34. Rec.: Ks. S. Dutkiewicz, Refleksje na tle podróży do Ziemi św., Tarnów 1912. *Mies. kośc.* T. 7: 1912 s. 386—387.
35. [Słowo wstępne]. *Meteor* R. 7: 1914—15 s. 1—2.
36. Pascha i Wieczera Pańska. *Mies. kat. wych.* R. 4: 1914 s. 343—355; R. 5: 1916 s. 122—130.
37. Pascha i Ostatnia Wieczera. Studium egzegetyczne, Lwów 1916 ss. 52.
Rec.: ks. W. Szczepański, *Przegl. powsz.* R. 31: 1916 s. 85—86;
ks. S. Szydelski, *Mies. kat. wych.* R. 6: 1917 s. 421—427.
38. Rec.: Ks. W. Szczepański, Bóg-Całowiek w opisie Ewangelistów, Rzym 1914. *Aten. kapł.* R. 12: 1914—15 s. 199—205.
39. Rec.: Ks. J. Kaczmarczyk, *Ewangelie. Studium krytyczne*, Kraków 1915. *Przegl. powsz.* 130: 1916 s. 355—360.
40. Rec.: Ks. J. Kruszyński, Wstęp ogólny, historyczno-krytyczny do Pisma św., Włocławek—Warszawa 1915. *Przegl. powsz.* T. 134: 1917 s. 503—512.
41. Rec.: Ks. J. Kruszyński, Wstęp szczegółowy do ksiąg świętych Nowego Testamentu, Włocławek 1916. *Przegl. powsz.* T. 134: 1917 s. 512—518.
42. Rec.: Ks. W. Szczepański, Cztery Ewangelie. Wstęp, nowy przekład, komentarz. *Przegl. powsz.* T. 133: 1917 s. 388—392.
43. Meteorowi, *Meteor* R. 10: 1918.
44. Konwikt teologiczny w Warszawie, Traugutta 1, *ROZ* R. 22: 1920 s. 187—195.
45. Z okazji artykułu o prorocत्व Daniela. *Przegl. teol.* R. 1: 1920 s. 211—215.

46. Pneumatyczny charakter Ewangelii. *Przegl. teol.* R. 2: 1921 s. 121—146.
47. Izraelici a Żydzi. *Przegl. jud.* R. 1: 1922 s. 9—19; 125—133.
48. Amos. Wstęp, nowy przekład, komentarz, Lwów 1922 ss. X + 96.
ks. J. Archutowski, *Przegl. powsz.* T. 157: 1923 s. 276—279.
P. ks. [ks. A. Pechnik], *Gaz. kośc.* 1922 s. 366.
49. Ozeasz, Wstęp, nowy przekład, komentarz, Lwów 1922 ss. VI + 142.
P. ks. [ks. A. Pechnik], *Gaz. kośc.* 1923 s. 73.
50. Rec.: H. J. Vogels, *Novum Testamentum Graece*, Düsseldorf 1922; H. J. Vogels, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Düsseldorf 1922. *Przegl. powsz.* T. 155—156 s. 345—348.
51. Rec.: Ks. A. Klawek, Noc Betlejemka historia czy legenda? Poznań 1921. *Mies. kat.* R. 11: 1922 s. 204—207.
52. Rec.: Ks. F. Madeja, Zmartwychwstanie Chrystusa, studium apologetyczno-biblijne, Kraków 1922. *Przegl. teol.* R. 2: 1922 s. 333—335.
53. Nowe tłumaczenie Pieśni nad Pieśniami. *Przegl. kat.* 1923 s. 15—18.
54. Wizyta ks. Franciszka Verdier, Generalnego Przełożonego Ks. Ks. Misjonarzy i Sióstr Miłosierdzia. *Przegl. kat.* R. 61: 1923 s. 422—423.
55. Treść i myśl przewodnia księgi Hioba. *Aten. kapł.* T. 16: 1919—1925 s. 1—18.
56. Projekt nowego wydania Wulgaty. *Przegl. teol.* R. 6: 1925 s. 450—486.
57. Epoka wielkich podbojów asyryjskich a prorocy Amos, Ozeasz, Izajasz, Poznań 1924 ss. 90.
58. Polen und der Katholizismus, *Schönere Zukunft*, 1925 s. 134—165.
59. Wstęp ogólny do ksiąg Starego Testamentu, [w:] *Pismo św. w tłumaczeniu Ks. Jakóba Wujka* wydane nakładem Księgarni Św. Wojciecha, T. 1, Poznań 1926 s. 1—138. Odb. Poznań 1928 s. 138.
Ks. K. Cieśliński, *Aten. kapł.* 1927 s. 310—312.
60. Komentarz do Ewangelii Św. Łukasza, *Studia katolickie* Nr 1, Warszawa 1927 s. 21—31.
61. *Ewangelie synoptyczne w świetle badań historii i nauki*, Warszawa 1927 ss. 82.
62. Uwagi z powodu tłumaczenia „Kantyku” ks. Pawłowskiego. *Przegląd katolicki* 1927.
63. *Prace naukowe O. Szczepańskiego*, *Przegl. kat.* 1927.
64. Rec.: G. Ricciotti, *Il libro di Giobbe*, Torino—Roma 1924; G. Ricciotti, *Le Lamentazioni di Geremia*, Torino—Roma 1924. *Przegl. teol.* R. 8: 1927 s. 411—414.
65. Śp. ks. prof. Władysław Szczepański T. J., [w:] *Pamiętnik Czwartego Zjazdu Związku Zakładów Teologicznych*, Kielce 1927 s. 263—269.
66. *Przedmowa do E. Reicher, Św. Wincenty a Paulo*, Warszawa 1927.
67. *Księga Hioba. Opracowanie, wstęp, komentarz*, [w:] *Pismo św. w tłumaczeniu ks. Wujka* wydane nakładem Księgarni Św. Wojciecha, T. 3, Poznań 1928 s. 1—102.

68. Księga Paalmów. Opracowanie, wstęp, komentarz, [w:] Pismo św. w tłumaczeniu ks. J. Wujka wydane nakładem Księgarni Św. Wojciecha, T. 3 s. 103—358.
69. Potrzeba naukowego poznania podstaw religijnych. *Przegl. kat.* R. 66: 1928 s. 745—747; 761—763.
70. Zadania i obowiązki inteligencji w dobie obecnej, [w:] Akcja katolicka, Poznań 1928.
71. O potrzebie wychowania teologicznego, Warszawa 1928 ss. 28.
72. Przedmowa do: Modlitwy Św. Tomasza z Akwinu, przetł. E. Reicher, Warszawa 1928.
73. Jeremiasz II, 16. *Przegl. teol.* R. 10: 1929.
74. Literatura ludów aramejsko-asyryjskich, [w:] Wielka literatura powszechna, red. St. Lam, Warszawa 1930, T. 1 s. 419—430.
75. Kronika Nabopolassara i jej stosunek do Biblii, art. niepubl., zob. *Przegl. teol.* R. 10: 1929 s. 384.
76. Idea Boga w najstarszych księgach Biblii, [w:] Idea Boga, Warszawa 1930. Odb. ss. 30.
77. Przedmowa do książki E. Reicher pt. Święty Wincenty a Paulo, Warszawa 1932.
78. Przedmowa do książki ks. E. Dąbrowskiego pt. Prymat Św. Piotra, Poznań 1933.
79. Isaias 2, 2—3 et Michaeas 4, 1—5, [w:] *Coll. theol.* R. 13: 1932 s. 90—110.
80. Z powodu ogłoszenia doktorem Kościoła Św. Alberta Wielkiego, *Kurier Warszawski* 1933.
81. Malżeństwo i formy małżeńskie w Biblii, [w:] Malżeństwo a Kościół, Warszawa 1934 s. 28—73.
82. Przedmowa do książki Z. Poreyko pt. Maciuś Romer, Warszawa 1934.
83. Idea soteriologiczna w Starym Testamencie, [w:] Soter Christos, Warszawa 1935.
84. Działalność naukowo-pedagogiczna ks. biskupa Szlagowskiego, *Coll. theol.* R. 16: 1935 s. 429—438.
85. Symbole państw antymesjańskich w księdze Daniela, *Coll. theol.* R. 16: 1935 s. 439—482.
86. Encyklopedia powszechna „Ultima Thule”, artykuły: Archeologia, Chrześcijaństwo w dziejach, Ewangelie, Eulogie, Eucharystia, Ester, Ezdrasz, Ezechiel.

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

X. Stanisław Belch: *Paweł Włodkowic jako historyk i jego wpływ na Długosza*. Odb. z „Tek Historycznych” T. X, Londyn 1959 s. 75—101.

Autor zakończył swe wywody twierdzeniem, że Długosza należy „czytać, i rozumieć, w świetle postaci, wysiłków piśmienniczych Pawła” ponieważ „Włodkowic dał przykład pracowitości w badaniach, poszukiwaniach, analizie i krytyce dokumentu historycznego, oraz jego użycia w pisaniu systematycznej historii” (s. 99—100). Jak rozwijał Autor ten swój interesujący wniosek?

W pierwszej i obszerniejszej części swej rozprawy, zajął się zakwalifikowaniem Pawła Włodkowica prawnika, teologa, rektora uniwersytetu krakowskiego, jednego z przedstawicieli Polski na soborze w Konstancji i w procesach polsko-krzyżackich na terenie międzynarodowym, do grona historyków. Nikt, o ile mi wiadomo, nie poruszał takiego zagadnienia, naukę historyczną zajmowały inne zagadnienia w związku z Pawłem, Włodkowic-prawnik, Włodkowic-ideolog, zarówno jako uczonego teoretyk, jak i jako działacza polityczny. Czytając rozprawę ks. Belcha ma się z miejsca chęć potakiwania — ależ tak, oczywiście, Paweł Włodkowic był zapewne historykiem, chociaż literatura historyczna nie zwróciła na tę rzecz „oczywistą” uwagi¹.

Ks. Belch uważa, że pisma Włodkowica robią na czytelniku wrażenie „działa historycznego”. Pochodzi to jego zdaniem, stąd, że przedmiot, którym Włodkowic głównie się zajmował, czyli rola Zakonu Krzyżackiego, „zmusił go do zajmowania się historią ludzkości”. Innymi słowy, Paweł Włodkowic dla swoich celów polityczno-reformatorskich, zajął się historią, co pozostawiło ślady i to znaczące, w jego pismach. Zajął się nie tylko historią Polski, czy samego Zakonu, które były bezpośrednio przedmiotem jego badań i wystąpień, ale i historią powszechną. Autor przechodzi kolejno pisma Włodkowica², a więc głównie

¹ Z tej przyczyny zapewne, nie nawiązuje autor do licznych opracowań, poświęconych Włodkowicowi. Ostatnie ukazały się prace, które podają starszą bibliografię, a same wnoszą nowe elementy do poznania działalności Pawła, żeby tylko wymienić z polskich: L. Ehrlich, *Paweł Włodkowic i Stanisław ze Skarbmierza*, 1954; K. Grzybowski, *Paweł Włodkowic a współczesna mu kanonistyka*, „Państwo i Prawo” 1955; E. Maleczyńska, *Ruch husycki w Czechach i w Polsce*, Wrocław 1959 (gdzie uwzględnione są prace czeskie Fr. M. Bartoša poświęcone Włodkowicowi).

² Na pierwszych stronach swej rozprawy zastanawia się Autor, czy w rzeczywistości istniała, nieznaną dziś, osobna praca Włodkowica pt. *Historia belli Cruciferorum in Prussia contra infideles*, o której jest mowa w „Janocianach” i przychyliła się do tej możliwości. Sądzę, że „Janociana” nie mogą być miarodajne, przykład stanowi choćby sprawa Monumentum Ostroroga, które J. Janocki znalazł w jednym zbiorze z pismami z 1475 r. i tak je datował, po czym data ta przyjęła się niesłusznie u nas, mimo sprostowań A. Pawińskiego.